

22ste Ammy van Heusdenlezing

Driebergen, 7 november 2018

Wilma van Klaveren MA,

Contextueel (leer)therapeut, supervisor VCW/LVSC reg. , ECP therapeut, Opleider.

“Geweest zijn is ook een vorm van zijn”

(Frankl)

Over leven met de aanwezigheid van de afwezige

Welkom in restaurant “Geweest”, want dat is ook een vorm van zijn”. Het restaurant is er speciaal voor mensen die leven met rouw en verlies. Het biedt daarvoor gezonde gerechten en versterkende wijnen.

De wanden in het restaurant hangen vol met foto’s van mensen die voor het restaurant van blijvende betekenis zijn.

Martin Buber, Ivan Boszormenyi-Nagy en Aat van Rhijn hangen gebroederlijk naast elkaar. Hoewel afwezig zijn ze door de foto’s aan de wanden ook aanwezig.

Zoals mijn neefje van vijf zei toen hij de kerk binnenkwam op mijn bruiloft en daar een foto van mijn vader zag staan: “O, gelukkig, opa is er ook”.

Opa was kort voor de bruiloft overleden dus hij was pijnlijk afwezig maar er op deze manier toch een beetje bij.

“Niet echt natuurlijk hè”, zei zijn iets oudere broertje. “Want opa is echt dood. We doen alsof, maar dat telt ook”.

In het restaurant staat ook een lége fotolijst. Die mag gevuld worden door de restaurantgast met iedere denkbare aanwezigheid. Dus vul de lijst gerust met wie of wat jij wilt. Iets wat aansluit bij jouw ervaringen in eigen werk of leven. Een casus of een eigen verlies.

In het restaurant heerst een warme sfeer. De sfeer van een eetcafé.

De foto’s aan de wand hangen een beetje schots en scheef, niks afstandelijks, ze horen er gewoon bij. Je ziet het vaker, in cafés en restaurants. Een foto van oma, naast een foto van Martin Luther King, die naast het overleden broertje van de eigenaar hangt, geflankeerd door zijn ook veel te vroeg gestorven wielerheld.

In het restaurant worden geen geesten opgeroepen, het gaat er niet over mediums of stemmen van gene zijde of andere esoterische zaken. Niet dat die niet zouden bestaan maar in dit restaurant gaat het over gewone, voor iedereen herkenbare menselijke ervaringen. Regelmatig worden er herinneringen opgehaald en verhalen verteld. Over verlies en leven. De aanwezigen eten samen en ontmoeten elkaar. Er wordt gelachen maar ook gehuild. Het is een plek om het leven met al z'n vreugde en verdriet te delen.

Er staat een grote boekenkast naast een warm brandende haard, vol met romans over rouw en verlies. Daar kun je gaan zitten en lezen hoe anderen in hun boeken woorden geven aan wat ook jou overkomen is.

Dat helpt, om te kunnen leven in dat land van rouw waar je zelf de weg nog niet weet.

Regelmatig treden er muzikanten op. Zij zingen over gemis en helpen net als de romans om taal en uitdrukking te geven aan dat grote verlies, waar je zelf geen woorden voor hebt.

Vandaag treedt Jan Rot op. Hij verloor zijn moeder toen hij 19 jaar was. Een perfecte gast die de sfeer van verdriet en gemis met een vleugje humor goed aanvoelt. Luister maar.

➤ **Youtube https://youtu.be/1-rs6_hvLfe : Jan Rot "Stel dat het zou kunnen"**

*Stel dat het zou kunnen, met wie wil je dineren
Wordt het Jezus, Albert Einstein of Martin Luther King?
Of wordt het Bach of Mahler, de jonge Pavarotti?
Of nee natuurlijk, Elvis, dat ie even voor je zingt...
Stel dat het zou kunnen, jij kan iets voorkomen
Wordt het nine-eleven, Hiroshima, Rotterdam?
Of red je Buddy Holly, of red je de Titanic?
Of zegt Adam en Eva wat er van die appel kwam...*

*Nee, geef me maar een uurtje met mijn eigen moeder
Mijn lieve, lieve moeder, ze is al zolang dood
Dan kroop ik in haar armen en zij streek door mijn haren
En zei met milde spot: god, kind, wat ben je groot*

*Stel dat het zou kunnen, met wie zou je dan ruilen
Misschien zo'n nieuwe deejay, rijk, beroemd en teringjong?
Of word je spits bij Barça, of President van Alles
Dat jij de hele wereld tot een nieuwe lente dwong
Stel, je mag herstellen, iets zwarts uit je verleden
Of simpelweg iets overdoen wat beter had gekund
Nee, sla die maar over, dat wordt me te persoonlijk
Er zijn er iets te veel die ik mij beter had gegund*

*Of geef me dan een uurtje met verloren vrienden
Die te vroeg vertrokken, en dus kwam ik te laat*

*Met dank voor wat ze waren, met steun die ze verdienden
En of ze me vergeven, je weet toch hoe dat gaat*

*Stel dat je mocht kiezen een nachtje in het Hilton
Koos ik John of Yoko? Mooi niet, mijn eigen vrouw
Maar dan als onbekenden, haar voor het eerst ontmoeten
Haar nog eens horen zeggen, voor 't eerst: ik hou van jou*

*Nee, geef me maar een uurtje met mijn moeder
Mijn lieve, lieve moeder, ze is al zolang dood
Dan kroop ik in haar armen en zij streek door mijn haren
En zei met milde spot: god, kind, wat ben je groot*

(Tekst muziek en uitvoering: Jan Rot)

“Wilt u de menukaart vast inzien?”, vraagt de ober. “Nou graag, want we kunnen nu wel iets versterkends gebruiken zeg. Tjonge, dit hakte er even in”.

En terwijl de ober de menukaart haalt, praten de gasten met elkaar over die ene foto die een bescheiden maar toch opvallende plaats heeft, precies in de leeshoek, boven de haard.

Ammy van Heusden staat erbij. 1920-1986. Het restaurant is ooit door haar geopend. Ze had in Amerika in een vergelijkbaar restaurant gegeten en dat was haar heel goed bevallen. Dat wilde ze ook in Nederland. Ze had kennisgemaakt met de meesterkok achter de speciale gerechten en hij werd haar inspiratiebron.

Naast haar foto hangt een tekst. Geschreven door de meesterkok zelf: Ivan Boszormenyi-Nagy.

“Ammy was an unassuming, dignified leader in the family therapy field, a teacher and a mature, practical thinker. Her insights will no doubt continue to grow in the minds of the many people she taught and inspired”.

(Ivan Boszormenyi-Nagy, MD)

Het is een gedeelte uit het In Memoriam dat hij over haar schreef in Contemporary Family Therapy, een Amerikaans tijdschrift voor familietherapie. Hij spreekt daar over de doorgaande invloed van haar werk en over hoeveel mensen er nog in haar restaurant gevoed zullen worden.

Een man met verbeelding, want terwijl hij terugkijkt heeft hij ook de restaurantgasten van de toekomst al op het oog.

De eigenaren van het restaurant hebben dat goed in hun oren geknoopt en nodigen ieder jaar een spreker uit. Om het werk van Ammy te herinneren en te eren zodat het toekomst blijft houden. Iedere spreker serveert een nieuw gerecht maar in alle nieuwe gerechten blijft de oude receptuur herkenbaar.

Op de menukaart staan onder meer de volgende gerechten:

Mijn eigen Zelf (sam-sam)

Een gerecht speciaal voor jou. Niemand weet immers wat jouw verlies precies voor jou betekent. En hoe jij je verloren voelt en geraakt bent in het diepst van je bestaan.

Ik die jou jij noemt (sam-sam)

Een gerecht om samen te eten. Aan de familietafel. Omdat jullie het beste tot je recht komen als je het samen doet.

(Deze twee gerechten smaken het beste als zij in combinatie worden gegeten. Daarom worden zij sam-sam aangeboden. Hoewel de gerechten elkaar versterken, zal ook elk van de gerechten altijd de eigen smaak behouden)

Geweest zijn is ook een vorm van zijn

Het favoriete gerecht van het huis, gemaakt van lintpasta. Als je dit eet weet je je onverbrekkelijk verbonden met de personen op de foto's om je heen, van alle tijden en plaatsen, voor en na jou. Hun stemmen zijn nog regelmatig in je herinnering aanwezig en ze helpen jou de toekomst te omarmen. Want de stemmen van hen die na jou komen, hoor je ook al.

Bij dit gerecht altijd een citaat van de meesterkok uit Amerika gepresenteerd:

Nagy over zijn vader:

“My father will always remain my father, even though he is dead and his burial ground is thousands of miles away. He and I are two consecutive links in a genetic chain with a life span of millions of years. My existence is unthinkable without his. (...) He was obligated to me, his son, and subsequently, I have become existentially indebted to him”

(Boszormenyi-Nagy & Spark, 1984, p. 3).

Nou, genoeg om met een goed glas wijn over door te praten.

Broken Dialogue

Een gerecht met een combinatie van zoet en bitterzuur. Door dit gerecht realiseer je je dat niet iedere relatie alleen maar prettig en fijn was. Zoet bij dierbare herinneringen maar bitterzuur bij dingen die jou pijnlijk zijn aangedaan of de schuld die jij naar de ander draagt.

De Aflossing

Een gerecht uit de oude doos met de geur van thuis. Als vanzelf kijk je terug en weeg je lasten en baten in je eigen leven. Je denkt terug aan je ouders en probeert hun

geschiedenis te begrijpen. In gedachten stel je hen veel vragen en al doende vind je ook antwoorden, waardoor je verder kunt (het gerecht kan mild, medium of strong geserveerd worden).

Voor alle gerechten op de kaart geldt, dat ze gecombineerd kunnen worden. Het zijn aparte gerechten maar ze hebben veel onderlinge samenhang. Als je met je familie of een ander een gezelschap bent, adviseert de kok dat ieder een ander gerecht van de kaart kiest. De specifieke geuren aan tafel combineren dan samen tot een verbonden smaaksensatie.

Ondertussen drentelt de spreekster van dit jaar wat door het restaurant. Ze stop bij de boekenkast en haalt er een boek van Connie Palmen uit. Ze bladert en leest ineens een citaat voor:

Connie Palmen (2011) schrijft naar aanleiding het verlies van haar tweede echtgenoot:

“ik leef in de alomtegenwoordigheid van een afwezige” (...)“Ik ben eraan gewoon geraakt *zonder* hem *met* hem te zijn, me in stilte voortdurend tot hem te verhouden”.

Het wordt stil in het restaurant. Dit herkent iedereen. De spreekster pakt nog een boek, dit keer van Julian Barnes en ze leest:

Julian Barnes (2013) schrijft naar aanleiding van het verlies van zijn vrouw:

“Het feit dat iemand dood is mag dan betekenen dat hij of zij niet meer leeft, maar het betekent niet dat hij of zij niet meer bestaat.”(...) “Ze bestaat niet echt in de tegenwoordige, niet geheel in de verleden, maar in een soort tussentijd, de verleden-tegenwoordige”.

Instemmend geknik bij de gasten aan tafel. Mooi verwoord hoor. Dit is hoe ik het voel maar woorden had ik er nog niet voor. Dan helpt zo'n boek.

De spreekster vertelt ondertussen iets over de naam van het restaurant. “Geweest”, (want dat is ook een vorm van zijn). Het blijkt een uitspraak van Viktor Frankl te zijn. O, kijk, er staat ook een boek van hem. Daarin staat het uitgelegd:

Terwijl hij in het concentratiekamp tewerk gesteld is en wordt afgebeeld door zijn bewakers denkt hij na over de liefde. Hij is in het kamp gescheiden van zijn vrouw en weet op dat moment niet of zij nog leeft of niet. Hij schrijft: “Het beeld van mijn vrouw stond mij eensklaps onwaarschijnlijk duidelijk voor ogen. Ik hoorde haar stem, ik zag haar glimlach en de eerlijke bemoedigende blik in haar ogen. Realiteit of niet, op dat ogenblik was haar blik stralender dan de rijzende zon.(...) één ding wist ik heel zeker: Liefde reikt veel verder dan de lichamelijke aanwezigheid van de geliefde persoon (...)Als ik toen geweten had dat ze al dood was, zou dat niet anders zijn geweest , vertelt hij want “sterk als de dood is de liefde” (Frankl, 1978, p. 55,56).

Geweest zijn is ook een vorm van zijn.

‘Iemands bestaan en wat iemand betekend heeft, kan niet worden uitgewist’, legt de spreker uit.

‘Makkelijk is dat niet altijd’, haast de spreker zich te zeggen. ‘Wat als er veel unfinished business is? Veel onrecht? Als je beschadigd bent geraakt? Dan wil je misschien juist lós. Of je wilt iets goed maken wat niet meer kan. Vandaar ook dat gerecht Broken Dialogue op het menu. Rechtsreeks praten kan niet meer (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1986, p. 326).

Al met al is het dan nog een hele puzzel om betekenis te geven aan wat hij of zij in jouw leven betekende. En hoe je dat nu gaat omvormen en integreren tot iets waar je in je verdere leven mee vooruit kunt’.

Ze pakt weer een boek uit de kast. In dat boek vertelt Carla de Jong, die haar man en drie kinderen tegelijkertijd verloor, doordat ze van een berg afstortten, dat je heel erg in de war kunt raken als je te snel over blijvende aanwezigheid begint. Het kan volgens de Jong, de waarheid van het feit dat ze echt weg zijn verstoren en maken dat je heel erg van slag raakt (Anbeek & de Jong, 2013).

‘Dus oppassen en goed timen’, houdt de spreker ons voor. ‘Als de actuele rouwtheorie over continuïng bonds teveel nadruk krijgt, kan dat de illusie in stand houden dat iemand er nog is. Het kan verhinderen dat iemand tot integratie van het verlies komt’.

Nou, dat weten de gasten in het restaurant maar al te goed. De dood is onverbiddelijk. Een woord dat de meesterkok uit Amerika in dit verband ook gebruikt.

Verlies gaat over veel meer dan de dood. Het gemis van je psychisch zieke broer of zus met wie contact echt niet mogelijk is, liegt er ook niet om. Aan tafel ontstaan nu gesprekken over hoe lang je kunt blijven haken aan een verloren vriendschap, een breuk in de familie, een ontslag, een onopgelost conflict, aan een land dat je als vluchteling achterliet en ga zo maar door.

De spreker wandelt ondertussen naar een poster aan de muur met daarop een deel uit een bekend gedicht van Vasalis:

*Zoveel soorten van verdriet,
Ik noem ze niet.
Maar één, het afstand doen en scheiden.
En niet het snijden doet zo'n pijn,
Maar het afgesneden zijn.*

(Vasalis: In: Vergezichten en gezichten, 1954)

‘Laten we het over verbeelding hebben’, gaat de spreker verder. ‘Het staat niet apart op de kaart maar van de kok heb ik begrepen dat het kruid ‘Imagination’ zorgt voor de speciale smaak die hier in alle gerechten terug te vinden is’.

‘Verbeelding speelt een hele grote rol in dit restaurant’, legt de spreekster uit. ‘Foto’s, boeken, muziek. En in ieder gerecht speelt het kruid van verbeelding een bepalende rol. Het is het verbindende element’.

‘Nou, dit gaat me een beetje boven de pet hoor’, roept Piet, die met zijn vrouw is meegekomen, ineens van achter uit de zaal. ‘Je hebt gelijk Piet, reageert de spreekster. Ik moet het uitleggen. Als jij een cadeautje voor je vrouw koopt, doe je dat dan van een lijstje of bedenk je zelf iets?’ ‘Nee, dat doe ik zelf’, reageert Piet nadenkend. ‘En hoe bepaal je dan je keuze?’

‘Nou, ik stel me iets voor wat ze mooi zou vinden. Waar ze blij mee zou zijn’. En dan valt het kwartje bij Piet. ‘Dat bedoel je met verbeelding natuurlijk’.

Inderdaad, het is een gewoon voorbeeld van hoe verbeelding in ons dagelijks leven een rol speelt. Mensen maken zich voortdurend voorstellingen van elkaar. En dat stopt niet als iemand er niet meer is. Wat wel stopt is de mogelijkheid letterlijk te geven en te ontvangen.

‘Toch gaat het op een bepaalde manier wél door’, weet iemand van een andere tafel te melden. ‘Van binnen praat ik nog steeds met mijn vriendin’, ook al is ze al een tijd dood.

‘En is dat dan een monoloog of een dialoog?’, vraagt de spreekster. Over die vraag moeten alle aanwezigen toch echt een poos diep nadenken. Er ontstaan aan diverse tafels levendige gesprekken over dit onderwerp.

De zaak is niet zomaar beslist. Maar dat er op grote schaal innerlijke gesprekken worden gevoerd, daar is iedereen het al gauw over eens.

‘En soms komen er helemaal geen woorden bij kijken maar dan is het toch een dialoog’, hoort de spreekster iemand verhit beweren.

‘Dat bedoel ik’, denkt ze, terwijl ze haar blik even op de foto’s van Buber en Nagy laat rusten. Die vonden dat ook. Voor een dialoog zijn niet altijd woorden nodig.

‘Ik heb nog wat citaten voor jullie’, zegt ze:

In romans wordt het op de volgende manier verwoord:

Joan Didion (2006) schrijft over het verlies van haar man:

“Hoe vaak er op een gewone dag niet iets was wat ik aan hem moest vertellen valt niet te tellen. Die behoefte verdween niet toen hij dood was”.

Julian Barnes (2016) over het verlies van zijn vrouw:

“Dus praat ik voortdurend met haar. Dat voelt even normaal als dat het noodzakelijk is”.

David Grossman (2012) naar aanleiding van het verlies van zijn zoon:

Iedereen die een dierbare verliest, kent dat gevoel. Je draagt hem of haar altijd met je mee. Dat doet pijn, maar het is ook heel dierbaar en intiem. Zo'n contact heb je met niemand".

'Tegelijk is hier ook een grens aan', zegt de spreker. Ook daarover gaat het in romans:

Joan Didion (2006):

"Toch werd ik iedere keer dat ik om zijn aanwezigheid smeekte, alleen maar sterker geconfronteerd met het definitieve zwijgen dat ons scheidde. Alle antwoorden die hij mij gaf, konden alleen maar bestaan in mijn verbeelding, in mijn versie. Hoe vaak op een gewone dag niet iets was wat ik aan hem moest vertellen valt niet te tellen. Wat wel verdween was de mogelijkheid van een reactie".

Julian Barnes (2016):

"Er zijn grenzen aan mijn buikspreekvermogens...Wat ik niet kan is haar reactie op nieuwe gebeurtenissen weergeven".

'Dit alles bestaat in de verbeelding', zegt de spreker. 'En verbeelding leer je al heel vroeg in het leven'.

➤ **Filmfragment: Vader leest kind voor.**

De spreker licht toe:

'Dit kind van zeven maanden oud, leert nu al dat er veel verschillende stemmen en geluiden zijn. Als haar ouders haar vaak blijven voorlezen dan gaat het vermogen om te verbeelden in haar groeien. En dat gaat haar later helpen als het leven haar gaat uitdagen en ze geconfronteerd wordt met alle tegenstrijdigheden waarmee het leven vol zit.

Dan leert ze dat de literatuur helpt om samenhang te zien in het verhaal dat ons leven is. Als haar ouders haar dan ook nog leren dat ook de verschillen tussen papa en mama oké zijn en mogen bestaan dan leert het kind bovendien dat er verschillende perspectieven en belangen in het leven zijn.

Ze leert dan tegelijk dat ze zelf ook een eigen perspectief mag hebben, dat misschien anders is dan dat van iemand anders. Zowel haar eigen kant van de zaak telt maar ook de kant van die ander. Ze wordt dan iemand die met vertrouwen in het leven kan staan. Ze wordt dan niet monologisch maar dialogisch opgevoed. Later als ze misschien ooit contextueel hulpverlener gaat worden, zal ze ontdekken dat dit proces ethische verbeelding heet'.

'Kijk', zegt de spreker terwijl ze een ander boek uit de kast pakt. 'Dit is het boek waarin daarover geschreven wordt'. *"Truth, Trust and Relationships, healing interventions in contextual therapy"*. 'Over die ethische verbeelding is niet geschreven door Boszormenyi-Nagy. Hij noemde het nooit'.

'Nee', legt de spreekster uit: 'het verschijnsel is in slechts drie pagina's beschreven door Barbara Krasner en Austin Joyce (1995). En die hebben het gemunt naar aanleiding van het denken van Martin Buber door wie zij sterk geïnspireerd waren.

Ik deed er onderzoek naar', zegt de spreekster 'en ik zal er iets over uitleggen.

Maar het vraagt enige concentratie. En wie het helemaal precies wil weten moet mijn onderzoek lezen'.

'Verbeelding is een tweede dimensie begrip. Het speelt zich af in de individuele psychologie. In je eigen hoofd. Het wordt pas ethisch, of liever nog relationeel ethisch, wat ik een veel betere term vind, als het zich uitwerkt in de tussenruimte tussen mensen.

Gewone verbeelding is monologisch. Relationeel ethische verbeelding is dialogisch.

Er wordt daarbij aan beide partners in de dialoog recht gedaan. Waar het bij de relationeel ethische verbeelding om gaat is dat je je een concrete voorstelling van de kant van de ander maakt en je daardoor laat raken. Zonder je eigen kant uit het oog te verliezen. En dan alles van jezelf en alles van die ander. Zowel pijn en moeite als verdienste.

Waarom verbeelding? Omdat je de waarheid van de ander aan de buitenkant niet kunt zien. Het gaat erom dat je de ander present maakt, vooral door de verdienste van de ander te zien.

Belangrijk is wel dat je die verbeelding grondt in de werkelijkheid. Hoe doe je dat? Nou, heel "simpel": door de ander te vragen wat zijn of haar kant van de zaak is. Dat voorkomt dat je alleen je eigen gedachtes, aannames en projecties als uitgangspunt neemt. Heel belangrijk bij verlies als familieleden bijvoorbeeld samen herinneringen delen aan het overlijden. Aan hoe het er toen allemaal aan toe ging bijvoorbeeld'.

'Relationeel ethische verbeelding is meer dan identificatie, empathie of mentalisatie. Die dingen moeten we meer zien als psychologisch fundament onder de dialoog. Relationeel ethische verbeelding laat de dialoog stromen'.

'Stopt dit proces na de dood? Of is het juist meer nodig dan ooit? Blijven loyaliteit en dialoog bestaan, ook nadat de ander buiten bereik is geraakt?'

En weer haast de spreekster zich naar de boekenkast om aan te tonen hoe er nog sporen van relationeel ethische verbeelding zijn te vinden ook na de dood.

"Ik ben aan de verbeelding overgeleverd", zei Connie Palmen. 'In de vele romans die ik las', vertelt de spreekster, 'blijkt het verrassend vaak voor te komen dat achterblijvers in hun imaginaire dialoog sterk rekening blijven houden met de kant van de ander. Het proces van de relationeel ethische verbeelding lijkt onmisbaar te zijn bij de doorgaande dialoog bij afwezigheid. Luister maar:

“mama kwetsen wil je niet, zelfs niet als geest” laat Griet op de Beeck (2013) een rouwend meisje van 9 jaar zeggen over haar overleden moeder.

Van der Heijden zegt in zijn boek *Tonio* tegen zijn verongelukte zoon (2011):

“Kom maar, zeg ik dan geruisloos. Kom maar Tonio, onder het dek. Ik zal je warm houden” (...) “Ze komen zo om je beter te maken”.

En Sonja Barend (2017) zegt in een imaginaire postume aftertalk tegen haar in Auschwitz vermoordde vader:

“Misschien ben je wel rechtstreeks de gaskamer in gestuurd. Ik hoop het. Een barbaarse gedachte, maar dan zou meer leed je bespaard zijn. Dat je niet hebt hoeven lijden daar in dat gruwelijke oord, is het beste wat ik je als dochter kan toewensen. Hoe bizar die wens ook is”.

‘Verbeelding is niet tegengesteld aan de werkelijkheid. Zij is juist een instrument om tot de werkelijkheid door te dringen. In de kunst begrijpt men dat al jaren. Als hulpverleners mogen wij ons dat ook meer realiseren en het gebruiken’.

En dan ineens gebruikt de spreekster een voorbeeld over haar ouders. Ze vertelt:

‘Soms zeg ik tegen mijn vader nadat ik zijn graf verzorgd heb: Zo pap, je ligt er weer netjes bij. Precies zoals je het graag had. Denk ik dat hij me hoort? Nee, eigenlijk niet. Toch weet ik zeker dat mijn woorden waar zijn. Omdat ik hem kende en wist wat hij belangrijk vond.

Mijn simpele zorg voor zijn graf is een vorm van dialoog. Ik geef daarmee aan hem. Net zoals ik dat doe als ik voor mijn moeder zorg, ook en beetje namens hem.

Ik ontvang ook, zij het dat het een indirecte return is. Ik kan mij immers een voorstelling maken van wat hij fijn en belangrijk vond. Ik ga uit van wat ik me van hem herinner’.

“Alle antwoorden die hij me geeft kunnen alleen bestaan in mijn verbeelding, in mijn versie”, schrijft Didion. ‘En dat klopt ook. Want de werkelijkheid is dat hij er niet meer is. Mijn dialoog met hem is misschien meer een monoloog.

Alhoewel: Het is een meerstemmig over en weer gaan *in* mij. Maar niet alle stemmen zijn *van* mij. Dus als het al een monoloog is, is het er een die ik met niemand anders zou kunnen voeren.

Dus toch wel een dialogisch verhouden.

Heeft mijn vader wat aan mijn trouw en loyaliteit aan hem? Nee, op psychologisch niveau niet nee. In de tweede dimensie heeft hij er geen belang bij. In de derde ook niet, als we tenminste ervan uit gaan dat hij mij niet hoort en niet echt iets terug kan zeggen (wat niet persé zeker is). Maar geen directe communicatie meer.

Wat wel gebeurt is dat ik hem recht doe. Zijn leven is van betekenis geweest en nog.

Zijn muziek klinkt nog, zowel letterlijk als figuurlijk. Dus in mijn zorgzaamheid en in mijn doorgaande dialoog met hem, eer ik zijn bestaan. En ik weet zeker dat dat van belang is. Voor hem maar ook voor mij. Ik bouw hierdoor gerechtigde aanspraak op. Zo is het ook van belang voor Ammy van Heusden, dat wij haar naam hoog houden. We eren het feit dat zij bestaan heeft. Dat zij geweest is. Wij blijven eten in haar restaurant. Zo geeft zij ons over de generaties heen. Dat wij het ontvangen is van belang. Want geven is ontvangen en ontvangen is geven’.

In het restaurant is het ondertussen tijd voor muziek. De barkeeper zet een song van Eva Cassidy op. Een favoriet in dit restaurant. Eva is op haar 33ste overleden aan de gevolgen van kanker. Pas na haar dood werd ze ontdekt en werd ze populair.

‘Maar voor we gaan luisteren nog dit’, zegt de spreekster:

‘Vaak als ik ergens spreek, vraag ik aan mijn oude moeder of ze nog iets wil meegeven aan mijn toehoorders. Haar hoge leeftijd en de hersenschade die ze heeft door een aantal infarcten maken het inmiddels wat moeilijk voor haar maar na een lang verhaal kwam er het volgende uit’:

“Zeg tegen die mensen dat ze elkaar niet in de steek moeten laten.

En zeg tegen die mensen dat als ik mijn hele leven zo op een rijtje zet en kijk welke verliezen ik zelf geleden heb, dat mijn uiteindelijke conclusie is dat ik toch mijzelf ben gebleven. Zeg maar dat wat er ook gebeurt, hoeveel verschrikkelijke pijn het ook doet, uiteindelijk, als je hersteld bent, je nog steeds je diepste zelf bent. Dus zeg maar tegen die mensen dat ze niet bang moeten zijn”.

Over leven en veerkracht gesproken.

➤ **Song Eva Cassidy: <https://youtu.be/xXBNIpwh0c> “Authum Leaves”**

*The falling leaves drift by my window
The falling leaves of red and gold
I see your lips the summer kisses
The sunburned hands I used to hold
Since you went away the days grow long
And soon I'll hear old winter's song
But I miss you most of all my darling
When autumn leaves start to fall
Since you went away the days grow long
And soon I'll hear old winter's song
But I miss you most of all my darling
When autumn leaves start to fall
I miss you most of all my darling
When autumn leaves start to fall*

(Songwriters: Giorgio Canali / Francesco Magnelli / Gianni Maroccolo / Massimo Zamboni / Giovanni Lindo Ferretti. Uitvoering: Eva Cassid. (1963-1996)).

Wilma van Klaveren MA, is contextueel therapeut, leertherapeut en supervisor VCW, en ECP therapeut. Zij werkt in een eigen praktijk 'Context Connect' voor contextuele (leer)therapie en supervisie in Utrecht. Veel van haar cliënten leven met verlies. Als supervisor en opleider werkt zij onder meer voor het Instituut Contextuele Benadering in Ede waar zij mede een opleiding ontwikkelde voor rouw en verlies. Zij deed onderzoek naar ethische verbeelding en rouw. Zij is oud-voorzitter van de VCW en hoofdredacteur van het Vakblad voor Contextuele Hulpverlening.

© Wilma van Klaveren.

Bronnen:

Boszormenyi-Nagy, I., Spark, G.M., (1984). *Invisible Loyalties. Reciprocity In Intergenerational Family Therapy*. New York: Brunner/Mazel.

Boszormenyi-Nagy, I., Krasner, B. R. (1986). *Between give and take. A clinical guide to contextual therapy*. New York: Brunner-Routledge.

Boszormenyi-Nagy, I., (1987). *Foundations of Contextual Therapy. Collected papers of Ivan Boszormenyi-Nagy, MD*. New York: Brunner/Mazel.

Boszormenyi-Nagy, I., Krasner, B.R. (1994). *Tussen geven en nemen. Over contextuele therapie*. Haarlem: de Toorts.

Boszormenyi-Nagy, I. (1996). Relational Ethics in Contextual Therapy. Commitment to our common future. In: Friedman, M. (Edit)(1996). *Martin Buber and the Human Sciences*. Albany: State University of New York Press, 371- 382.

Boszormenyi-Nagy, I. (2000). *Grondbeginselen van de contextuele benadering*. Haarlem: De Toorts.

Frankl, V. (2016). *De zin van het bestaan. Een psycholoog beleeft het concentratiekamp & een inleiding tot de logotherapie*. Rotterdam: Ad. Donker.

Koster, E., Jansen, H. (Edit) (2011). *Echter dan werkelijkheid? Filosoferen over verbeelding in kunst en religie*. Zoetermeer: Meinema.

Krasner, B., & Joyce, A. (1995). *Truth, Trust and Relationships; healing interventions in contextual therapy*. New York: Brunner/Mazel.

Meulink-Korf, H. (2013). *Opnieuw aangesproken; doordenken op contextueel pastoraat*. (Melzer, A., Bregman, K., Red.) Gorinchem: Narratio.

Meulink-Korf, H., Rhijn, van A. (2002). *De onvermoede derde. Inleiding in het contextueel pastoraat*. Zoetermeer: Meinema.

En vele andere bronnen die vermeld staan in de bronnenlijst van mijn onderzoek:

Klaveren, W.M, van (2018). *"Geweest zijn is ook een vorm van zijn"*. Een onderzoek naar *Ethische Verbeelding toegepast in het domein van rouw en verlies*. Masterthesis voor de Master Contextuele Hulpverlening aan het instituut Contextuele Benadering te Ede. Begeleider: Dr. M. Noordegraaf. 2^e Beoordelaar: Dr. J.N. Meulink-Korf.

Het onderzoek is te raadplegen op: www.contextueelwerkers.eu en op www.hbo-kennisbank.nl.

Romans:

- Barend, S. (2017). *Je ziet mij nooit meer terug*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Barnes, J. (2013). *Hoogteverschillen*. Amsterdam-Antwerpen: Atlas Contact.
- Bossche, M. van de (2014). *Leven na de dood. Dagboek van een rouwproces*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Didion, J. (2006). *Het jaar van magisch denken*. Amsterdam: Prometheus.
- Enquist, A. (2008). *Contrapunt*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Grossman, D. (2016). *Uit de tijd vallen. Een verhaal in stemmen*. Amsterdam: Cossee.
- Heijden, van der A.F.Th., (2011). *Tonio*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Hemmerechts, K. (2003). *Taal zonder mij*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Klaveren, W.M. van (2010). De therapeut. *Vakblad voor Contextuele Hulpverlening*. 15 (3) 17.
- Koch, H. (2017). *Geachte meneer M*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Op de Beeck, G., (2013). *Kom hier dat ik u kus*. Amsterdam: Prometheus.
- Op de Beeck, G., (2014). *Vele hemels boven de zevende*. Amsterdam: Prometheus.
- Palmen, C. (2011). *Logboek van een onbarmhartig jaar*. Amsterdam: Prometheus.
- Porter, M. (2016). *Verdriet is een ding met veren*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij.
- Thomése, P.F. (2004). *Schaduwkind*. Amsterdam-Antwerpen: Contact.

